

УДК 323.1:37.013(477)

Т. І. Ткаченко, канд. іст. наук, доц.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Розглянуто актуальну в умовах становлення незалежної України проблему — мету, завдання національного виховання на сучасному етапі розвитку Української держави.

Ключові слова: українська національна ідея, навчально-виховний процес, українське національне відродження, міжнаціональні відносини.

В умовах будівництва незалежної України ведуться пошуки мети виховної роботи в національній освіті.

Будучи національною, освіта передусім здійснює національне виховання, мета якого зумовлена проблемами та особливостями етнічної приналежності. У своїй найглибшій суті *національне виховання — це творення і безупинне вдосконалення нації*, тобто *виховання для потреб нації*. Водночас навчально-виховний процес, зорієнтований на потреби держави, і має на меті виховання гідних громадян, високоосвічених патріотів, які люблять Україну, примножують її духовні і матеріальні багатства, готові до її захисту і самопожертви для її блага. Державне виховання не є тотожним національному, мета, цілі держави і нації не завжди збігаються.

Навчально-виховний процес у національній освіті є частиною глобальної, вселюдської соціально-педагогічної системи, яка виховує нові покоління, від котрих залежатиме доля всієї цивілізації. Тому виховання особистості має ґрунтуватися на вселюдських цінностях. Організуючи виховну роботу, слід зважати на те, що національна культура є вселюдським надбанням і багатством, яскравою формою вияву суті народу в мистецтві, традиціях, обрядах звичаях, трудовій діяльності, побуті. Виховний процес повинен утверджувати єдність уселюдської і національної культури. Отже, національна освіта має поєднувати виховання особистості для проблем нації, держави й усієї людської цивілізації.

Ще з часу еллінської Греції й Київської Русі видатні державні діячі вважали: *рівень розвитку народу, тип держави визначаються рівнем культури, типом людини.*

Освіта — засіб формування знань, світогляду й віри, мудрості і доброчесності, правознавства й патріотизму, — вважали Ярослав Мудрий і митрополит Іларіон. Могутньою енергією збереження історичної пам'яті поколінь, а тим самим — творення людини й добра, високої свідомості і державницької діяльності, доброчесності та культури поставала освіта для Нестора, інших літописців Київської Русі.

Трохи з історії питання. Київська Русь добре знала освітянські надбання греків і римлян, Візантії й арабів, Скандинавії й Центральної Європи, але її керманічі орієнтували освіту на інтереси передовсім своєї держави та на власні сили й пріор-

ритети. Тому, як і Володимир Мономах, закликали вміти вивчати й використовувати досвід інших, однак плекати мудрість свою. Шляхом до щастя русичі вважали пізнання істини, вищою формою благодаті — свободу, а критерієм щастя людини — щастя народу, держави.

У наступні століття українці знали освітянські концепції Руссо і Канта, Гумбольдта, Гердера і Юнга, Гельвеція, Коменського і Локка, Песталоцці і Монтесорі. Водночас вважали: перші вчителі людини — батьки, природа, мова, культура, а вони в кожного неповторні. Тому, наголошували Г. Сковорода, Т. Шевченко, М. Максимович, К. Ушинський, М. Грушевський, В. Вернадський, О. Кульчицький, М. Шлемкевич, Г. Ващенко, В. Сухомлинський — педагогіка, освіта також мають бути відповідними передовсім національним умовам Буття і Свідомості.

Григорій Сковорода вперше подивився на досконалість світу крізь гармонійність розвитку самої людини, її культуру, розумові і практичні здатності до праці. За “філософією серця” Памфіла Юркевича людина має сприймати навколишній світ, світ суспільного життя у формі своєрідного синтезу чуттєвого переживання, а ядром такого переживання є людське серце.

Людина, народ — це характер, що виявляється в меті, ідеалах та шляхах їх досягнення, бо, як наголошував Т. Шевченко, нація без характеру — кисіль, до того ж — занадто несмачний. Не тільки “Кобзарем”, а й “Букварем” Т. Шевченка, “Книгами Буття українського народу” М. Костомарова, “Історією України-Русі” М. Грушевського сформувався характер української людини та нації. “Українство — прогресивне, демократичне, соціальне українство, що є вираженням устремління свідомої частини українського суспільства, це не теорема, довільно вигадана якоюсь купкою людей, але органічний результат історичного процесу, логічний висновок із історичних умов українського життя і фактів його сучасних відносин” [8, 254].

З огляду на це й визначилося кредо: головна мета освіти — формування характерів людей і поколінь, яке досягається тільки синтезом виховання й навчання, патріотизму й професійності, багатовікового досвіду народів на ґрунті національної філософії, розуміння: кожна людина — неповторний світ, специфічно обдарована від природи.

“Історія Русів” повернула пам’ять епох і поколінь. Геніальний Тарас Шевченко скристалізував націю як самоусвідомлюючий свою сутність та історичну місію планетарно-космічний феномен. Для поета національна ідея має синтезований зміст: нація, все людство, Дух і Характер нації, своєрідність і універсальність, філософія серця й гранична напруга волі, закон і демократія, етика і краса, а як підсумок — універсальна єдність джерел людини і життєтворення. Всю Історію розвитку національної ідеї у ХХ ст. Можна висловити коротко словами Володимира Винниченка з праці “Відродження нації”: “мета: національність, засіб: державність...” [3, 254].

Наука доводить, що справжнє виховання є глибоко національним за сутністю, змістом і характером. Кожна нація, підкреслював А. Дістервег, має свої особливості, зумовлені природою й історією, свій національний дух. Вона живе лише одним національним життям, що зумовлюється вільним розвитком і діяльністю національного духу, національною самостійністю і свободою [12, 235]. К. Ушинський наголошував, що незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них свої особливі засоби досягнення цієї мети [19, 47].

Історія розвитку теоретичних засад українського національного виховання сягає корінням у глибину віків. Вона формувалася на ґрунті національних виховних традицій, поєднаних з досягненням української та європейської педагогічної науки. Важливим стимулом розвитку теорії і практики національної освіти і виховання стала поширена в Європі у кінці XVIII — на поч. XIX ст. *ідея про рівність усіх народів, про свободу та право на життя всіх людей*. Ця ідея викликала національні рухи, утворення об’єднань та організацій, котрі своєю метою вважали визволення і розвиток своїх націй.

В українське середовище проникає і знаходить відгук ідея народності. Розкриваючи її суть німецький філософ Й. Гердлер зауважував, що людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а *в конкретних національних виявах*; кожен культурний вияв має бути неповторним, але ця неповторність полягає у *своєрідності національної спільності й національної мови*. На думку О. Субтельного, концепція нації (національної свідомості), висунута інтелектуалами, являла собою цілком новий спосіб не лише тлумачення суспільства, а й впливу на його поведінку [18, 279–280].

Пробудження почуття своєї народності разом з історичною традицією стало джерелом українського національного відродження. Під впливом ідей народності в Галичині частина молодих представників греко-католицького духовенства стала свідомо виступати за права української народності (у Наддніпрянській Україні цю боротьбу на Лівобережжі очолювало дворянство козацького походження, а на Правобережжі — польсько-українське шляхетство), домагаючись пошанування її мови в письменстві і житті. Усвідомлення важливості своєї мови для народу спричинило загострення в першій половині XIX ст. питання щодо викладання в школах української мови та українською мовою. Це були перші кроки боротьби за національну освіту і виховання.

Історичні джерела засвідчують, що головною ознакою національної школи в той час було навчання рідною мовою. Галицькі педагоги і громадські діячі у своїх поглядах на національну школу поєднували українську мову навчання і приналежність її до греко-католицького обряду, а головною метою виховання, за висновком М. Возняка, було “затримання молоді при українській народності” [5, 47].

У другій половині XIX ст. на всіх українських землях активізуються наукові пошуки й напрацювання основ національної школи і виховання. Ідеї національного відродження українців стають визначальними у створенні шкіл, яка мала змінити існуючу структуру і відповідати не лише зростаючим проблемам практичного життя, а й національним інтересам українців.

Педагогіч, прогресивні діячі свого часу (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, В. Ільницький, О. Духнович, М. Драгоманов, П. Куліш, Г. Врецьона, В. Ільницький, К. Кахникевич, С. Томашівський, К. Ушинський та ін.) наголошували, що школа і виховання мають бути народними, ґрунтуватися на культурі народу, на власних національних основах [1, 214].

У боротьбі за національну школу включаються не лише окремі діячі, а й громадські організації (Кирило-Мефодіївське братство, Просвіта, Руське Товариство Педагогічне, громади та ін.), наукова інтелігенція, студенти. Наприклад, учні півдня України у вимогах щодо реформування школи наголошували, що вона повинна допомагати суспільству виліковуватися від космополітизму, *розвиваючи національні почуття юнацтва* завдяки вивченню рідної мови, вітчизняної літератури, географії та інших предметів.

Пріоритетним у діяльності школи визначалось національне виховання, а рідна мова — найважливішим його засобом. Національне виховання мало на меті плекатися національний характер, утверджувати національні чесноти, розвивати розум і волю учнів [6, 169–170]. Важливим наслідком творчих пошуків став висновок про те, що виток науки педагогіки треба шукати в народній педагогіці, у виховному досвіді і мудрості народу, і на цьому ґрунті будувати теорію освіти і виховання. Провідна роль у вихованні відводилась народознавству. Перша прикмета національної освіти, на думку І. Франка, знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і сповненим членом живого, свідомого і об’єднаного організму. Практична педагогічна діяльність переконала М. Драгоманова в потребі пильно студіювати теорію народного елементу в педагогіці, народну мову, словесність, історію [16, 157].

У цей період зміцнювались зв’язки між українцями Наддніпрянщини і Галичини.

Завдяки певним конституційним свободам і гарантіям Галичина ставала для всієї України осередком культурного і політичного руху. На галицькій ґрунті, галицьких відносинах, у галицьких виданнях, писав М. Грушевський, ставилися, випробовувалися й вирішувалися різні соціальні, політичні й національні питання. Через те галицькі відносини викликали інтерес серед свідоміших російських українців [9, 509]. Зацікавленість і допомога російських українців галичанам була як духовною, так і кадровою та матеріальною, що, на думку М. Грушевського, дуже зміцнило українське життя Галичини і багато йому дало для розвитку. Національні досягнення Галичини, підкреслював І. Лисяк-Рудницький, служили підбадьоренням і взірцем для наслідування українським патріотам під російським пануванням [16, 35].

Творчі пошуки галицьких педагогів другої половини XIX ст., об'єднаних Руським Товариством Педагогічним, увінчалися програмою розбудови національної освіти, яку було оприлюднено у відозві від 26 березня 1884 р. Народна школа, зазначалось в ній, має формувати чесних членів сім'ї і розумних громадян., вірних синів свого народу і Церкви та достойних громадян держави, а тому дбати про освіту молоді повинні сім'я, громада, народ, Церква і держава. Головним обов'язком школи визначено національне виховання, а метою — моральний, інтелектуальний і фізичний розвиток школярів, підготовка їх до хліборобства чи промислу [6, 50].

У працях педагогів і громадських діячів початку XX ст. (М. Грушевський, А. Артемович, М. Василенко, С. Васильченко, Б. Грінченко, О. Іванчук, І. Огієнко, С. Русова, І. Стешенко, С. Сірополко, Ф. Сушицький, П. Холодний, І. Юцишин та ін.) основоположними для національного виховання визнано принцип народності, народну філософію, національний дух і національні ідеали. Головною стає вимога націоналізації шкільництва, суть якої полягає в тому, щоб пристосувати школу до потреб української спільноти, її життя, завдань і обставин, бо тільки націоналізація школи в українських землях, на думку М. Грушевського, може дати українській людині підстави успішного культурного, суспільного й економічного розвитку [10, 2]. Б. Грінченко наголошував, що *в українців справа просвіти є разом і справою національного відродження* [7, 3].

Уперше в історії українського шкільництва І. Юцишин розробив цілісну концепцію національної школи у формі проекту закону про реформу освіти, де зазначав, що “народна школа має виховувати морально, розвивати національну свідомість дітей, їхній розум та довести їх до інтелектуального рівня, щоб вони зростали на позиточних членів рідного народу і держави” [19, 25].

Теоретичні здобутки українських педагогів було покладено в основу організації шкільництва в Українській Народній Республіці та Західноукраїнській Народній Республіці. Школа будувалася за такими принципами: по-перше, система освіти утворює одну школу, яка має один напрям і забезпечує вільний перехід учнів від нижчого до вишого ступеня. Ця школа є загальноосвітньою. По-друге, нова школа є національною. По-третє, школа є виховною. І нарешті школа є діяльною. До комісії, яка розробляла навчальні плани і програми, було залучено педагогів з усіх українських земель. Виховання стало основним завданням школи, а навчання розглядалося як засіб виховання. Школа повинна була розвивати в учнів національні та державницькі почуття і за своїм змістом *бути і національною, і державною*.

* * *

Зміни в Європі після першої світової війни спричинили організаційно-змістовну еволюцію шкільництва. Якщо на Сході Європи душею шкільного змісту стали соціально-класова освіта і виховання, то на Заході шкільні програми були пройняті ідеєю батьківщинознавства, тобто національна освіта і виховання були покликани формувати державно-національних активістів-патріотів.

Українські педагоги в Галичині (П. Біланюк, М. Галушинський, Ю. Дзерович, Б. Заклинський, О. Макарушка, Я. Кузьмів, В. Кузьмович, В. Пачовський, С. Русова, С. Сірополко, Я. Ярема та ін.) у цей період свою увагу також сконцентрували на створенні теоретичних засад національного шкільництва і національного виховання. Стрижнем їх розбудови визнано українознавство, культуру народу. Українознавство (не як окремий предмет, а як основа навчання загалом та осередок виховання) покликане відтворити повний образ українця, його погляди на життя і світ, мислення, психіку, світогляд, розвиток суспільного, господарського та політичного життя [4, 15].

Основна увага приділялася збереженню національної своєрідності та розвитку прагнення до організованого державного життя, що відбито у програмах навчання дітей української національності. На прикладах з історії минулого і сучасного вони мали усвідомити, *що жоден народ у світі не досягне поза державою найвищого розквіту*. Такий підхід відповідав загальноєвропейській тенденції ставити в основу виховання культ *Нації та Батьківщини* й об'єктивно впливав із становища українців та їх національного характеру.

На Першому Українському Педагогічному Конгресі у Львові (1935 р.) метою національного виховання української молоді визнано всебічну її підготовку до найвищого ідеалу нації, творчої участі в розбудові рідної духовної й матеріальної культури, а через неї — до участі в творенні вселюдської культури [17, 236].

Підсумуємо. 1. Отже, до другої світової війни національно-культурне відродження, ідея національної школи і виховання пройшли шлях від мовно-літературного етнографізму, парафіяльної школи і потреби затримати молодь при українській народності до ідеї політичної незалежності і системи шкільництва, побудованого на національних засадах, з метою виховання державно-національних активістів-патріотів.

2. Національний характер виховної роботи, на думку українських педагогів минулого, забезпечується залученням дітей з раннього віку через мову і культуру до духовного життя українців, вихованням у сім'ї і школі на народних традиціях, цілеспрямованим формуванням характеру учнів, спрямовуючи наукову педагогіку на здобутки народної, виховний досвід і мудрість народу, взаємодію всіх учасників виховного процесу.

3. Педагоги усіх українських земель поділяли думку (яка впливає з української ментальності) про те, що, виховуючи на національному ґрунті, потрібно забезпечувати *єдність національного і загальнолюдського*, вносити у громадянство *дух національної рівності, взаємодії толерантності і пошани*. Виховання має бути пройнятим національним духом не з позицій боротьби і ворожнечі до сусідів, а з *позицій любові до рідного краю*. Виховання з *позицій шовінізму і ненависті* до іншої народності чи релігії є руйнівною силою і *вбиває дитину морально*.

* * *

На Світовому Конгресі Вільних Українців, що відбувся у 1967 р., затверджено Українську Виховну Систему у вільному світі (доповідач Є. Жарський), основою якої є українська культура. Мета цієї системи — українська, національно зідентифікована людина, активний член української суспільності, всебічно розвинута, підготовлена до вимог життя і культурного довкілля, серед якого проживає, з настановою скрізь збагачувати духовні вартості українського народу [15, 45].

Думку про пріоритет виховання у навчально-виховному процесі школи продовжує розвивати Г. Ващенко, стверджуючи: “Ми мусимо будувати й організовувати свою національну школу, яка не лише давала б нашим дітям знання, а й виховувала їх відповідно до тих історичних завдань, що стоять перед нашим народом” [2, 112]. Мета виховання, на його погляд — сприяння досягненню основної мети на-

шого народу — виборювання для себе свободи. Найважливішою умовою цього є національна єдність і солідарність, усвідомлення того, що лише своя самостійна держава забезпечить добробут і високий культурний розвиток нації; ґрунтовна і досконала підготовка молоді до діяльності в усіх галузях духовної і матеріальної культури.

* * *

90-і роки позначені кардинальними суспільними змінами в Україні. Історія дала українцям шанс побудувати незалежну державу. Для цього мало декларувати, що “в єдності сила народу”. Стало необхідним підпорядкувати особисті, партійні, релігійні, майнові, класові та інші інтереси інтересам розбудови держави, об’єднати всі суспільні сили навколо державницької ідеї, спрямувати розум, почуття і волю, енергію народу на будівництво незалежної, самостійності України. Нова суспільна ситуація викликала творчу активність у напрацюванні теоретичних засад національного виховання і пошуках його мети. З’явилися наукові розвідки, проекти (всукраїнських і регіональних концепцій), наукові конференції.

Як засвідчено у державній національній програмі “Освіта” (Україна XXI століття) — головна мета національного виховання — набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної приналежності особистісних рис громадян Української держави, розвинутої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [11, 15].

Проте слід уточнити й конкретизувати цю програму стосовно сьогодення, теперішнього історичного періоду.

1. Як і раніше, в сучасній ситуації головною метою національного виховання має бути сприяння розбудові незалежної Української держави як найвищого ідеалу нації.

2. Тому поділяємо думку авторів книжки “Етнонаціональний розвиток України”, що метою національного виховання має бути утвердження у свідомості нації, народу етнічної (національної), культурної, мовної єдності, своєї національної неповторності, вагомості [14, 670]. Водночас вважаємо, що це лише частина загальної мети.

3. Не менш важливо готувати молодь до практичної діяльності у справі розбудови держави. Отже, мета національного виховання на сучасному етапі, на нашу думку, це: утвердження у свідомості молоді національної, культурної, мовної єдності, національної окремішності і неповторності, розуміння важливості для розвитку нації власної держави і розбудови її.

4. Фундаментом організації виховання молоді має стати *українознавство* як методологія опанування соціального досвіду крізь призму української ментальності, етнопсихології, етноїсторії тощо. Педагогічна наука і практика повинні визначити найважливіші моральні якості і риси особливості, які слід розвивати з позиції національно-культурних і суспільних, та розробити таку програму виховання, що давала б змогу їх формувати.

5. Реалізація поставленої мети сприятиме формуванню повноцінної особистості з національним характером і способом мислення, яка цінує свою громадську, національну та особисту гідність і честь.

6. Цілеспрямований вплив на розум, почуття і волю молоді, виховання національної свідомості і самосвідомості, формування національного типу особистості забезпечать духовну єдність поколінь, наступність національної культури і безсмертя нації.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — Київ, 1991.
2. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. — Боффало — Мюнхен, 1957.
3. Винниченко В. Відродження нації. — Київ — Відень, 1920. — Ч. 1.
4. Велигорський І. Українознавство // Українська школа. — 1934.
5. Возняк М. Як пробудилось народне життя в Галичині за Австрії. — Львів, 1924.
6. Врецьона Г. Новомодний основи виховання // Школьна часопись. — Чернівці. — 1886. — С. 19-20.
7. Грінченко Б. Перед широким світом. — Київ, 1907.
8. Грушевський М. С. Історія України. — Київ: Освіта, 1992.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ, 1990.
10. Грушевський М. Наша школа // Наша школа. — Чернівці, 1909. — С. I-II.
11. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття). — Київ, 1994.
12. Дистервег А. Три заметки о педагогике и стремлении учителей // Избранные педагогические сочинения. — Москва, 1956.
13. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. Т. 2. — Київ, 1970.
14. Етно-національний розвиток України. — Київ, 1993.
15. Жарський Е. Історія виховання // Мандрівець. — 1992. — №2.
16. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991.
17. Перший Український Педагогічний Конгрес. 1935. — Львів, 1938.
18. Субтельний О. Україна: історія. — Київ, 1993.
19. Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори. — Т. I. — Київ, 1983.

Т. И. Ткаченко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общеправовых дисциплин и международного права,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Главной целью национального воспитания на современном этапе развития государства Украины, думаем, является приобретение молодым поколением исторического и социального опыта, унаследование достижений украинского народа, которые столетиями развиваются в потоке мировой цивилизации и культуры, которые являются органической частью человечества; а также — развитие личностных качеств гражданина государства, формирование межнациональных отношений.

Ключевые слова: украинская национальная идея, учебно-воспитательный процесс, украинское национальное возрождение, межнациональные отношения.